

EPIRSKA PLEMENA I NJIHOV JEZIK

Životno djelo našega svečara, profesora Milana Budimira, posvećeno je istraživanju i upoznavanju balkanskih istočnika, kulturnih uopće, a posebice jezičnih. Bit će dakle prikladno ako se i ovom prilikom pridruži pregršti radova iz pera njegovih prijatelja, učenika i poštovatelja, malen osvrt koji se tiče važnoga pitanja s područja kojim se on tako plodno bavio. Nek bude izraz osobnoga poštovanja i učeničke zahvalnosti. Ove su stranice posvećene krtičkom preispitivanju vijesti i podataka što ih imamo o epirskim plemenima i mišljenja što su se iznosila o njihovoj etničkoj i jezičnoj pripadnosti. Baš takvim se prilogom pisac ovih redaka želi priznati učenikom Milana Budimira jer je kritičnost prema predanim naukama i vlastit stav prema općepriznatim autoritetima najvažnije i najvrednije što je od njega nastojao naučiti.

Na zapad od Makedonije, od hrpta Pinda do morske obale, između Ambrakijskoga zaljeva i Akrokeraunijskoga rta, prostire se zemlja koju su od najdublje starine zvali samo „kopno“: ἡπειρος. Ona se tako označivala u suprotnosti prema otocima Jonskoga mora.¹ Taj predio je krševit i brdovit, nije ga lako proći. Ali doline su mu plodne i bogate. U ranim se stoljećima tamo živjelo u gotovo potpunoj osami, odrezano od svijeta, na niskoj razini kulturnoga razvoja. Stanovništvo je bilo podijeljeno na plemena. Plemenska razdrobljenost ostala je izričita značajka toga kraja sve do rimskih vremena. Strabon spominje taj narod kao epirska plemena, a Teopomp kaže da ih je bilo četrnaest.² Danas možemo još pouzdano utvrditi imena samo njih jedanaest. To su:

Χάονες, Θεσπρωτοί, Κασσωπαῖοι, Ἀμφίλοχοι, Μολοττοί, Ἀθαμᾶνες, Αἰθίκες, Τυμφαῖοι Ὀρέσται, Παρωραῖοι, Ἀτιντᾶνες.

Pripadnici tih plemena nisu se smatrali Helenima. Klasični ih pisci vrlo izričito i jasno zovu barbarima.³ Jedino stanovnici Helopije, doline u središtu Epira, gdje je bilo svetište i proročište dodonskoga

¹ Tukidid 1, 47.

² Strabon 7, 7, 4. .5. O Epiru usp. Philippon, *Epeiros* (Geographie), RWRE 5, 2, 2718. .2723; Kaerst, *Epeiros* (Geschichte), PWRE 5, 2, 2723. .2731; H. Treidler, *Epirus im Altertum*, Leipzig 1917; N. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967; W. Pająkowski, *Starożytny Epir i jego mieszkańcy*, Poznań 1970.

³ Tukidid 1,47; 1,50; 2,80; 2,68; 2,81; 2,82; 3,112; 2,68. Strabon 7, 7, 1 i 8, 1, 3.

Zeusa, priznavali su se od starih vremena kao Heleni.⁴ Poslije su mološki kraljevi, kad su zavladaali čitavim Epirom, tvrdili za se da im je podrijetlo helensko i to im se općenito priznavalo. Kralj Pir se smatrao potomkom Ahilejevim. On je bio grčki vladar i Epir se tada posve uključio u grčki svijet.

Vladaru pod čij m se žezlom nalazila Donona i Helopija nije bilo teško postići da ga priznaju kao Helena premda se za njegove podanike, bar za njihovu golemu većinu, naširoko znalo da su barbari. Jer postojala je drevna predaja po kojoj je Epir bio kolijevka Helena. Odatle su oni, po toj predaji, sišli u svoju povijesnu zemlju, u Tesaliju, gdje su živjeli u doba što se opisuje u Homerovim epovima. Tamo su onda dali ime cjelokupnoj helenskoj zajednici, određenoj svojim posebnim oblicima kulta i kulture.⁵

Pokreti stanovništva iz Epira u Tesaliju ostavili su i drugih tragova u predajama zabilježenim u staroj književnosti. Herodot piše da su Tesalci došli u Tesaliju iz Tesprotije u Epiru.⁶ Ostaci staroga zida koji su sagradili Fočani da zaustave njihovu najezdu još su se vidjeli u doba bitke kod Termopila. Po drugoj jednoj predaji došli su potomci Tesalovi u Tesaliju od grada Efire u Tesprotiji i nazvali su novu domovinu po svom pretku.⁷

S tim je legendarnim podacima u punom skladu činjenica da u Epiru i u zapadnoj Tesaliji gotovo nema tragova karakteristične predgrčke toponimije. Odatle se možda može zaključiti da se predgrčki supstrat nije prostirao dotle. Zato ja vjerojatno da je ta zemlja zbilja stara Helada, kako kaže Aristotel, i da su se odatle grčki Indoevropļjani negdje oko 1950. prije naše ere spustili na jug i bojovno raspršili po egejskom svijetu i tako dokrajčili cvat ranoga razdoblja njegove brončane kulture.

Taj zaključak podupiru i etimološki nalazi Vladimira Georgieva. On tvrdi da su sva glavna epirska zemljopisna imena grčkoga podrijetla i da im etimologije pokazuju izričito starinske značajke.⁸

Ovde se mogu navesti samo neki primjeri:

Ἠπειρος	usp. grč.	ἦπειρος	„kopno“;
Ἄργυροί	usp. grč.	ἄργυρος	„srebro“;
Χάρες	usp. grč.	χάος	„praznina“, χάσσω „zjati“.
Παραναῖοι	— narod što živi uz (παρά) rijeku Ἀφῶος;		

⁴ Herodot 4,33; Homer, *Il.* 16, 234; Pindar, kod Strabona 7, 7, 10; Sofoklo, *Trahinjanke* 1166 i d; Hesiod kod Strabona 7, 7, 10. Usp. o tome M. Budimir, *Hellas—Hellen*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 1 (1952) 17—27. Heleni su dolazili još u jedno epirsko proročište. Bio je to Nekiomantej na rijeci Aherontu u zemlji Tespročana. Usp. Herodot 5,92.

⁵ Usp. Aristotel, *Meteorologica* 352 a-b.

⁶ Herodot 7, 176.

⁷ Strabon 9, 5, 23. I za tesalske se Parebe zna da su nekada živjeli u planinama oko Dodone i u sjevernoj Tesaliji. Usp. Homer, *Il.* 2, 749—752.

⁸ Usp. Vl. Georgiev, *La toponymie ancienne de la péninsule Balkanique et la thèse méditerranéenne*, *Balkansko Ezikoznanie* 3, 1, Sofija 1961, 15—22 i *Introduzione alla storia delle lingue indeuropee*, Rim 1966, 180—187.

- Θεσπρωτοί usp. grč. πρῶτος „prvi“ i arhaijske složenice s riječi θεός „bog“ kao θεσφατος „izrečen od boga“, θέσκελος „pokrenut od boga“;
- Κασσωποί — narod sjajnih očiju“ usp. grč. κέκασμαι „sjati“ i ὄψ „oko, lice“;
- Μολοσσοί usp. grč. μαλακός „mekan“;
- Ἀθαμίαινες usp. grč. θαμέες „gusti“;
- Αἰθίκες usp. grč. αἶθος „plamen“;
- Ἀμφίλοχοι usp. grč. ἀμφί „oko“ i λόχος „zasjeda“;
- Κεραυνία usp. grč. κεραυνός „munja“;
- Βοῖον usp. grč. arhaijski -βοῖος „volovski“;
- Λάκμων usp. grč. λακίς „poderotina“;
- Τόμαρος usp. st. ind. *tamisram* „tama“, glasovne podударnosti su grčke;
- Πασσαρών usp. grč. πασσάριος „vrsta križa“.

Neke od grčkih etimologija koje Georgiev predlaže za epirska zemljopisna imena mogu izazvati rasprave. Ali već sama činjenica da je moguće naći grčka tumačenja za gotovo sva ta imena vrlo je značajna. Premda stari pisci smatraju Epirane barbarima, čini se da im je zemlja bila uklopljena u grčko jezično područje. To potvrđuje i nalaz natpisa iz godina 370/368. prije naše ere u Dodoni. Na njima se javljaju predstavnici plemena Mološana i Tesproćana. Ti su tekstovi sastavljeni na grčkom jeziku sjeverozapadnoga dijalekatskoga tipa. I sva su osobna imena grčka.

Jezik i imena tih natpisa nisu mogli biti naglo preuzeti. Ta su se plemena služila grčkim jezikom i njihovi su pripadnici nosili grčka imena čak i prije Tukididova vremena. On ih je, dakle, zvao barbarima ne podrazumijevajući pri tome da im govor nije bio grčki. Možda su govorili kakav osobit i grub dijalekat, težak i tuđ helen-skomu uhu.⁹

Taj je zaključak u potpunoj opreci s mišljenjem mnogih jezikoslovaca i povjesničara po kojima su epirska plemena govorila negrčkim jezikom koji ih je povezivao s Ilirima što su obitavali na sjever od Akrokeraunijskoga rta.¹⁰ Kretschmer naglašuje neke onomastičke analo-

⁹ Usp. Hammond, *nav. dj.* 423: The conclusion is of great interest. The archaeological evidence shows that Greek culture, as revealed in pottery and other objects, did not penetrate into inland Epirus, except at Dodona and there only to a very limited extent, until the fourth century. The historical evidence in general and Thucydides' description of the tribes of inland Epirus as barbaroi are in agreement with the archaeological evidence. Therefore the idea that Greek speech spread from the Greek cities on the coast and superseded an indigenous non-Greek language during the fifth or the sixth centuries cannot be seriously entertained. Central Illyria was geographically much more open to penetration from Epidamnus, Apollonia and Bylliace, but Greek speech did not supersede Illyrian speech there in the fourth century or later. The conclusion is, I think, unavoidable that a form of Greek was spoken by the Molossians and the Thesprotians and probably by some other tribes throughout the Dark Age.

¹⁰ Usp. J. G. von Hahn, *Albanesische Studien*, Beč 1853 i Jena 1854, 215 i d; P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen 1896, 254—258; M. Nilsson, *Studien zur Geschichte des alten Epeiros*, Lund 1909, 1—16.

gije koje vežu Epir sa sjeverozapadnim područjem. Takve su analogije vrlo slaba osnova za zaključke o jezičkim vezama. Sama činjenica da su Georgievljeve grčke etimologije moguće dokazuje kako malo vrijede te Kretschmerove analogije.

Važniji su jezični podaci koje donosi Nilsson. Tukidid spominje epirske glavare.¹¹ Među njima Ὀροιδός Paravljanin, Σαβύλινοθς i Θάροψ Mološani i Φώτος Haonac (ako se tu ne mora čitati Φώτιος) imaju, kako se čini, negrčka imena. Samo Νικάνωρ Haonac i Ἀντίοχος Oreščanin imaju nedvojbeno grčka imena¹². Iako je taj popis malen, ipak je vrlo značajan jer je u njemu sadržan fragmenat antroponimije kakva je bila u 5. stoljeću prije naše ere kod epirskih izvrsnika.

Takav kakav jest, taj kratki popis daje mnogo težine mišljenju da su epirska plemena bili barbari i u jezičnom, a ne samo u kulturnom smislu. Ipak, dodonski natpisi, koji potječu s početka 4. stoljeća prije naše ere, pokazuju nesumnjivo da su osobna imena u bar dva velika plemena bila tada grčka do srži. To su Tesproćani i Mološani. Nilssonov popis ne može opovrći vrijednost toga izravnoga svjedočanstva. Podaci kojima sada raspolazemo čini se da potvrđuju intuiciju onih učenjaka koji su se od samoga početka priklanjali mišljenju da su epirska plemena govorila kakvim sjeverozapadnim grčkim dijalektom.¹³

Ako epirska plemena doista pripadaju zalaznici dorske provale, objašnjava se i to zašto se pleme Oresta u jednim vrelima spominje kao epirsko, a u drugima se prikazuje kao da pripada Gornjoj Makedoniji. To će biti odraz promjena u utjecajima i vrhovinštvu što su se smjenjivali nad poljima i dolinama u visokom Pindu. Ali je to mnogo lakše zamisliti i razumjeti ako se pretpostavi da sva ta plemena pripadaju onom ἔθνος Μακεδόνων koje je po Herodotovoj vijesti živjelo u toj planini i bilo srodno s Doranima.

Strabon nam kaže da su Epirani po načinu kako u rezali kosu, po govoru i po nošnji bili isti kao Makedonci.¹⁴ Tu izgleda kao da se zatvara krug jer ima ozbiljnih razloga za pretpostavku da je etnička jezgra Gornje Makedonije bila grčka (dorska), iako ne i helenska u kulturnom i kulturnom značenju te riječi. Ali Strabon dodaje u istoj rečenici da su neki Epirani bili dvojezični. Odatle se onda ipak može zaključivati da je u Epiru bio prisutan i primiješan neki aloglotski elemenat koji je za nas ostao gotovo sasvim skriven pod površinom grčke pismenosti kad nam se ona javlja u epigrafskim vrelima. U vezi s

¹¹ 2,80.

¹² Usp. Nilsson, *nav. dj.* 7.

¹³ Usp. A. Fick., *Die epirotischen Inschriften von Dodona*, Bezenbergers Beiträge 3 (1879) 266—284; H. Schmidt, *Epeirotika*, Marburg 1894; K. J. Beloch, *Zur griechischen Vorgeschichte*, Historische Zeitschrift (Sybels) 79 (1897) 193—223 i *Griechische Geschichte* I, 2. 2. izd., Strassburg 1913; u sklopu složene kulturne i povijesne interpretacije i E. Lepore, *Ricerche sull' antico Egiro*. Le origini storiche e gli interessi Greci, Napulj 1962. O dijalektu dodonskih natpisa usp. A. H. Salonius, *De dialectis Epirotarum, Acarnanum, Aetolorum, Aenianum, Phthiotarum*, Helsingfors 1911; isti, *Varia de origine et sermone tabularum Dodonae effossarum*, Helsingfors 1915; A. Thumb — E. Kieckers, *Handbuch der griechischen Dialekte* I, 2. izd., Heidelberg 1932, 312—315.

¹⁴ Usp. 7, 7, 8.

time negrčka imena na Tukididovu popisu epirskih glavara postaju još značajnija. To više što Strabon govori o epirskim barbarima na način koji se samo teško može tumačiti kao da se ne odnosi na jezik, nego samo na zaostale oblike kulture i arhajski način života.¹⁵

Uzme li se u obzir sve što danas znamo, nikako se ne možemo pridružiti Kretschmeru i drugim istraživačima da je Epir u klasičnoj starini bio ilirska zemlja tek s malom grčkom etničkom enklavom oko Dodone. Grčka je jezična i etnička osnova bila u toj zemlji mnogo šira. Ali se mora računati s mogućnosti da su neka plemena ili bar dijelovi plemena pripadli kakvoj drugoj a ne grčkoj etničkoj i jezičnoj skupini. Useljavanje sa sjevernog jezičnog područja, koje se može pratiti kroz čitavu povijest Epira, počelo je, čini se, već u zoru nama poznate povijesti, za vrijeme dorske provale u Grčku. Tada je mnogo stanovništva grčkoga jezika napustilo sjeverna planinska područja i spustilo se u poluotočnu Grčku.¹⁶

Padine Pinda, u najširem smislu, domovina su grčkoga jezika. Odande je on preplavio kasniju Heladu. Ali je u tim planinama ostala zalaznica valova grčke seobe. Ona nije sudjelovala u stvaranju helenske kulture i ostala je tako izvan helenskoga svijeta. A kad se ta zalaznica konačno pojavila u helenskoj povijesti, smatrali su je kao makedonske i epirske barbare. Čini se da se u klasično doba grčko jezično područje prostiralo dalje na sjever nego je pun razvoj helenske kulture tada mogao doprijeti. U predvečerje helenizma ona je tamo uvedena kao u strane zemlje. A kulturno, ako ne i lingvistički, to je doista tako i bilo.

Kada su ponovljeni pokreti prema jugu ostavili za sobom stanovništvo brojem slabije nego je prvobitno bilo, mogle su neke negrčke skupine ući u Epir i uključiti se u njegovo plemensko ustrojstvo. Njihovi se tragovi možda razaznaju u negrčkim imenima nekih epirskih glavara i u posvjedočenoj dvojezičnosti te zemlje. Takav se Epir mogao onda i spomenuti kao primjer negrčkoga stanovništva na granici grčkoga svijeta. Tako ga spominje Strabon.

Sve je to, dakako, samo mogućnost koja nas sili da i kraj snažnih dokaza za pripadnost staroga Epira grčkom jezičnom području budemo pažljivi i otvoreni prema svim podacima koji možda svjedoče o tom da je tamo ipak bio primiješan i kakav negrčki jezik. Pitanje negrčkih jezika u starom Epiru treba da ostane otvoreno jer je zbiljski položaj tamo možda bio mnogo složeniji nego je drago priznati odlučnim pristašama nauke o „čistom helenstvu“ te zemlje. Znamo da su se na području makedonskoga kraljevstva govorili razni negrčki jezici, osobito trački i, vjerojatno, peonski. Ima razloga pomišljati da se, pod drukčijim povijesnim uvjetima, nešto slično dogodilo i u Epiru.

¹⁵ Usp. 7, 7, 1.

¹⁶ Usp. Hammond, *nav. dj.* 424: During the Late Bronze Age these same tribes must have been further north than they were in the classical period; for their classical habitat was then occupied by the Doric-speaking and the North-west-Greek-speaking peoples, who moved out during the so-called Dorian invasion. We can thus see that there was in the Late Bronze Age a reservoir of Greek-speaking peoples in the area of what is now Southern Albania and Southernmost Jugoslavia.

Zasada se ne može reći više. Osim po novim nalazima, do bitnije napretka u našem znanju može se doći dubljom analizom grčkoga jezika na epirskim natpisima i grčkih imena što su ih nosili pripadnici epirskih plemena. Tek tako se može pouzdano saznati koliko nam je u povijesnim vrelima pristupačan domaći epirski grčki jezik.

Na kraju treba istaći zanimljivo zapažanje. Mršavi rezultati lingvističkih istraživanja u sjevernoj pograničnoj zoni egejskoga područja kao da ukazuju na to da je starim Grcima genetska pripadnost kojeg jezika značila malo za određivanje njegova identiteta ako nije uz nju postojala duboka kulturna srodnost. Grčki, ili blisko srodan, jezik oni su mirne duše označavali kao barbarski, dakle kao tuđ, kad nije bio integriran u sklop helenske kulture. To pokazuje kako su kulturni činioci važni pri određivanju jezičnoga identiteta.¹⁷

Zagreb.

R. Katičić.

ZUSAMMENFASSUNG

R. Katičić: DIE EPIROTISCHEN STÄMME UND IHRE SPRACHE

Es werden alle Nachrichten über die epirotischen Stämme und ihre Sprache durchgesehen und die gegensätzlichen Meinungen der Gelehrten werden nach den Gründen, auf die sie sich stützen, gegeneinander abgewogen. Die Stämme von Epirus scheinen der Nachhut der griechischen Volkstums anzugehören, die an den Bewegungen gen Süden nicht teilgenommen hat, und der hellenischen Kultur, die aus diesen Bewegungen hervorgegangen ist, bis spät fremd blieb. Aber seit altersher scheint in Epirus auch eine andere Sprache im Gebrauch gewesen zu sein. Die Zweisprachigkeit des Landes dürfte daher recht alt sein. Daher die widersprüchigen Zeugnisse des Namenmaterials.

¹⁷ Pelastička epikleza dodonskoga Zeusa (Ilijada 16,233 i d.), na koju je naš slavljnik tako opravdano upozorio i opet i opet upozoravao, bila je već za Homera drevna uspomena iz duboke davnine. On je spominje u jednom dahu s epirskim Selima ili Helima, imenjicima Helena. Što god ona značila i kako god je treba tumačiti s obzirom na etničku i jezičnu pripadnost staroga Epira i dodonskoga kulta, jasno je da za povijesno razdoblje ona ne daje nikakve obavijesti. Zato se u okviru ovih razmatranja i nije obaziralo na nju. Tu se, naime, govorilo o povijesnim epirskim plemenima.